

TREBALL FINAL DE GRAU

estudis de grau d'Educació Social

Autoria

Gerald Llach Galera

Tutoria

Miriam Rodríguez Rubio

Semestre 2018/19-2

Com possibilitar qualitat de vida
a persones amb diversitat funcional intel·lectual
que viuen en una llar-residència

TFG Índex

Com possibilitar qualitat de vida a persones amb diversitat funcional intel·lectual que viuen en una llar-residència

___ Prefaci.....	3
___ Agraïments.....	4
Introducció.....	5
___ Objectius.....	6
___ Abast.....	7
___ Mètode.....	7
Sobre qualitat de vida	8
___ La recerca de la qualitat de vida	8
___ La importància de dotar de sentit la nostra intervenció	9
___ El càstig a les llar-residència.....	11
___ Entendre la qualitat de vida	13
___ Dret a la vida independent i a l'autonomia	15
___ Un nou paradigma.....	17
___ Dimensions de la qualitat de vida.....	18
___ Intimitat, infantilització i ètica a les institucions	19
___ La llar-residència com un lloc aliè	21
___ El greuge de la institucionalització	24
___ Treballar la qualitat de vida en una institució.....	25
___ Conclusions.....	27
Bibliografia.....	30

— Prefaci

En el camp de la diversitat funcional intel·lectual, les persones que treballen en una llar-residència, ho fan generalment amb categories professionals diverses: cuidador/a, monitor/a o auxiliar tècnic educatiu. Com a mínim, per poder accedir a treballar a un recurs com aquest, cal ser Integrador Social, tècnic en atenció a persones en situació de dependència o tècnic sociosanitari en institucions, és a dir, titulacions de cicles formatius de grau superior, grau mitjà o certificats de professionalitat relacionats en l'àmbit sociocomunitari.

Al voltant d'aquesta realitat, m'he trobat amb dues grans problemàtiques que, en certa manera, són les que m'han empès a elaborar aquest treball: la primera és que com a tècnic sociosanitari o com a tècnic superior en integració social, sempre m'han tractat des de la institució com *educador*, i la segona és la falta de formació implícita en aquest sentit. Un educador és un professional que exerceix una professió de caràcter pedagògic, una professió també d'acompanyament professional que, molt resumidament, cerca el màxim reconeixement del subjecte com a persona de ple dret.

Ara bé, ser educador o educadora social tampoc garanteix la raó de ser per la qual una persona educadora se suposa que ha de garantir aquest exercici de drets, com tampoc no ser educador/a social no vol dir que l'acompanyant professional no exercici el rol pedagògic que persegueix l'educació social. En aquest sentit, l'entitat té una responsabilitat que va més enllà del seu pla institucional, un pla de caràcter general que pot passar de puntetes sobre com és la seva atenció directa en els recursos que disposa. La formació de les persones treballadores és una realitat que va més enllà de qualsevol titulació, i que té a veure amb la necessitat de transmetre a les persones que formen part dels seus equips, la necessitat de respectar i treballar sobre els drets i les llibertats fonamentals. Necessitats de formació que també van més enllà de conèixer la literatura que en aquesta proposta de treball vull relacionar, si no també en la necessitat d'educació en intel·ligència emocional que comporta saber entendre, interpretar i gestionar aquesta literatura.

Com acompanyant professional he sigut testimoni per part de persones cuidadores, integradores socials i educadores socials de sancions i de sancions desproporcionades, crits, amenaces, aïllaments, intromissions en la intimitat, contencions farmacològiques i físiques innecessàries, infantilització de les persones o simplement tracte desagradable, el que significa que oblidem que la persona que tenim davant és una persona com nosaltres, un igual. I no

només el subjecte que viu en una institució és una persona com nosaltres, oblidem que qualsevol dia nosaltres podríem ser com una persona que viu en una institució o una llar.

Una persona que viu en una llar-residència és una persona amb els mateixos drets però amb menys oportunitats que nosaltres, és una persona que ocupa un lloc com aquest perquè no pot ocupar un lloc com el nostre i que les seves necessitats, entre moltes, són les de suport. Una persona educadora que creu convenient castigar, cridar o tractar malament a una persona amb diversitat funcional intel·lectual que viu en una llar, però també qualsevol persona institucionalitzada, és una persona que oblida moltes coses pel camí, però en el camp professional oblida que el subjecte de l'educació en una llar té unes capacitats i unes habilitats limitadores, enfront de les capacitats i habilitats possibilitadores que ha de tenir la persona educadora.

En aquest treball parlo sobre com sento i crec que hauria de ser l'acompanyament professional de persones institucionalitzades, en situació de dependència i concretament diagnosticades d'algun grau de discapacitat intel·lectual i/o amb un diagnòstic de salut mental. Però el que aquí explico, no hauria de diferir molt sobre com hauria de ser l'acompanyament professional en qualsevol institució.

— Agraïments

Han sigut quatre intensos anys d'universitat, per aquest motiu, no puc deixar d'agrair a la meva esposa i els meus fills de manera molt intensa, l'acompanyament que m'han ofert per seguir endavant i arribar fins al final.

Aquesta proposta de treball tampoc seria la que és sense el mestratge de molts consultors de la UOC, en especial la Miriam, la persona que m'ha tutoritzat i guiat en aquest camí, i d'en Segundo, que m'ha ajudat a dotar aquesta proposta de la mirada que en un inici no li vaig saber trobar.

Naturalment, un agraïment sincer i molt especial a les persones que durant la meva participació m'han acompanyat i de les quals he pogut aprendre: a les persones residents de la llar on he desenvolupat la meva hipòtesi, a les persones treballadores, a la directora dels serveis residencials i a la Fundació en termes generals per acollir-me i obrir-me les portes de la seva entitat.

Introducció

Aquest és un treball que vol fer una mirada profunda als drets i a les llibertats fonamentals de les persones amb diversitat funcional intel·lectual que viuen en una llar-residència i que poden tenir un diagnòstic de salut mental associat. Ho fa a través del terme de qualitat de vida en relació als serveis i els suports que aquestes persones reben (Schalock i Verdugo, 2007) en el seu dia a dia.

Alguns dels documents que exploro en aquest treball són la Carta de Drets Fonamentals de les persones amb discapacitat intel·lectual (APPS), la Convenció de Drets de Persones amb Discapacitat (Nacions Unides, 2007), els documents de reflexió del Comitè d'Ètica dels Serveis Socials sobre el dret a la intimitat (Comitè d'Ètica dels Serveis Socials de Catalunya, 2017) i el Codi d'Ètica Sectorial de Tutela (Dincat).

En el transcurs d'aquest treball i a través de la meva participació en una entitat, relaciono diferents conceptes partint de les aportacions extretes de diferents converses i situacions amb les persones residents d'una llar; sobre la qualitat de vida en una institució i el greuge que suposa aquesta institucionalització.

La Fundació Finestrelles, l'entitat que m'ha facilitat realitzar aquesta exploració, és una entitat que m'ha obert les seves portes de bat a bat, sense intentar exercir cap mena de control sobre la meva participació. Davant d'aquesta sort, se m'ha fet difícil posar en relleu algunes observacions que he volgut reflectir i relacionar en aquest treball, tanmateix, val a dir que la intencionalitat de tot plegat és absolutament positiva. De totes les institucions on he pogut treballar i col·laborar, cal destacar que Finestrelles és una entitat que treballa activament per oferir una millor qualitat de vida a les persones residents. Però no he fet aquest treball per arribar a aquesta conclusió, la llar de Finestrelles és una llar on atenen un gran nombre de persones amb múltiples i diverses necessitats de suport, amb una limitació molt gran de personal en relació a les necessitats existents i en un camp on la formació mai no és suficient. Estem davant d'una feina que mou emocions, on els professionals hi passen moltes hores i on de vegades, es fa difícil separar *allò* personal d'*allò* professional. En aquesta recerca i indagació sobre la qualitat de vida, m'he volgut fixar en els detalls, aquells que poden marcar la diferència entre possibilitar la qualitat de vida o limitar-la, però també en els costums i els aprenentatges que com a persones traspassem al camp professional. Aquesta és una reflexió amb caràcter general i amb una finalitat pedagògica, una reflexió per la qual Finestrelles ha

col·laborat i m'ha ajudat a fer realitat, explorant alguns dels seus defectes i elevant-los a problemàtiques presents i persistents a les institucions que atenen persones amb diversitat funcional intel·lectual, i de la qual Finestrelles també se'n pot veure afectada.

Es tracta d'una exploració professionalitzadora però també una proposta que cerca la reflexió vers les diferents intervencions que una persona educadora pot estar portant a terme de manera conscient o inconscient. Amb aquest treball proposo a totes aquelles persones interessades en el camp de l'acompanyament professional, un punt de partida on poder contrastar amb el propòsit de créixer. Una proposta també on compartir amb entitats i persones directives les reflexions d'una persona que fa diversos anys que es troba estudiant, meditant, deliberant amb altres professionals i considerant una manera de treballar oberta, sincera i transparent vers les persones que acompanyem, però també d'acolliment, de respecte i de possibilitar el dret a la conversa, a l'escolta i al suport en el traç de camins, senders i l'assoliment dels cims.

___ Objectius

En l'apartat anterior hem vist la literatura que és punt de referència i de partida per entendre com començar a possibilitar la qualitat de vida en una llar-residència on viuen persones amb diversitat funcional intel·lectual, que poden tenir un diagnòstic de salut mental i problemàtiques socials associades a la seva situació vital. En el desenvolupament del treball, però, se citaran altres documents de referència importants i interessants de conèixer.

Aquesta proposta de treball té com a objectiu general reflexionar sobre la qualitat de vida de les persones amb diversitat funcional intel·lectual que viuen en una llar-residència des de l'experiència del subjecte. Amb aquest objectiu pretenc elaborar un document de consulta que serveixi per projectar i motivar un canvi de mirada en la relació entre una persona resident i l'entorn que l'acompanya a la institució: els professionals i les entitats, que són en darrera instància els models que regeixen la vida d'aquestes persones. Una indagació en el camp de l'acompanyament professional, indistintament de la formació de cada persona i el rol que hi desenvolupa, per originar una base sòlida en què hom pot contrastar, comprovar i verificar el recorregut de la seva intervenció.

Per aconseguir-ho pretenc observar a través del subjecte el procés d'intervenció directa i realitzar una mirada als drets i llibertats fonamentals des d'aquesta intervenció.

___ Abast

El treball s'ha elaborat i presentat a la ciutat de Barcelona entre el mes de febrer i el mes de juny del 2019. La Fundació Finestrelles és l'entitat amb la qual he pogut col·laborar per realitzar aquesta proposta de treball participatiu i està ubicada al carrer dels Sometents, 46-54 d'Esplugues de Llobregat, Barcelona.

___ Mètode

Es tracta d'una proposta de Treball Final de Grau participativa i professionalitzadora amb la qual he observat i reflexionat al voltant de les dinàmiques que tenen lloc en una llar-residència de persones amb diversitat funcional intel·lectual des de la perspectiva del subjecte, però també des de la meva experiència com a professional, la literatura vinculada en aquesta proposta i algunes de les observacions que he cregut important destacar per orientar aquest treball. Des de l'observació d'aquest, en interacció amb el seu entorn.

La proposta s'ha portat a terme des de la comunicació a través del diàleg, és a dir, des de la conversa, que és la que m'ha permès treballar la consolidació del vincle educatiu. Aquesta conversa ha perseguit ser estructurada o ordenada en la finalitat d'arribar a conèixer i destriar la informació que m'ha servit per explorar les relacions entre els objectius plantejats i l'experiència vivencial del subjecte a la llar-residència, i com s'emmarquen les dades extretes en els contextos com el de l'exercici dels drets i les llibertats reflectides en els documents d'estudi.

La participació s'ha desenvolupat principalment durant els dijous a la tarda, distribuïts en deu dies entre abril i maig, i en un total de vint-i-quatre hores d'observació aproximadament. He interaccionat especialment amb vuit persones, quatre d'ells homes i quatre dones d'entre 35 i 84 anys, encara que per respecte a la privacitat durant el treball no destacaré cap atribució que les pugui identificar. De les vuit persones, dues d'elles no en destaco cap experiència ni intervenció. De totes aquestes, quatre compartien que tenien plena capacitat d'expressar els seus sentiments i les seves emocions, dos d'ells homes i dues dones concretament.

La manera per la qual he registrat les observacions ha estat un diari de camp. Aquest diari no l'he fet servir en presència de les persones que he acompanyat, sinó que he anotat les idees principals en espais on els meus registres no interferissin en la construcció del vincle ni en la interrupció de la conversa.

Durant l'observació he pogut realitzar una entrevista amb la directora dels serveis residencials, amb la qual he pogut compartir moltes idees i inquietuds en relació a aquesta proposta i que relaciono durant el treball amb algunes aportacions.

Sobre qualitat de vida

___ La recerca de la qualitat de vida

Qualitat de vida és un concepte subjectiu que indica el grau de satisfacció que una persona experimenta segons el grau de cobertura de les seves necessitats (Font, s.d). En el cas de les persones amb diversitat funcional intel·lectual, estan relacionades amb les condicions objectives de la vida a les quals aquestes persones tenen accés. En certa manera, aquelles que la societat en un terme general i els seus acompanyants professionals a les llars-residència els hi ofereixen.

L'informe *subsana las desigualdades en una generación: alcanzar la equidad sanitaria actuando sobre los determinantes sociales de la salud* de la Comissió sobre Determinants Socials de la Salut (OMS, 2009), és un document que identifica diferents aspectes de la vida quotidiana i de factors estructurals que influeixen en la salut de les persones (Gómez i Suelves, 2012). L'informe es desenvolupa a través de tres principis d'acció per aconseguir l'equitat sanitària:

- 1 Mejorar las condiciones de vida, es decir, las circunstancias en las que las personas nacen, crecen, viven, trabajan y envejecen.
- 2 Luchar contra la distribución desigual del poder, el dinero y los recursos —es decir, los factores estructurales de los que dependen las condiciones de vida— en el plano mundial, nacional y local.
- 3 Definir la magnitud del problema, evaluar las intervenciones, ampliar la base de conocimientos, dotarse de personal capacitado en materia de determinantes sociales de la salud y sensibilizar a la opinión pública acerca de los determinantes sociales de la salud.

(OMS, 2009:26)

Són tres principis que parteixen d'una mirada global i que ens poden ajudar a particularitzar les nostres propostes d'intervenció d'una manera concreta com acompanyants professionals,

per promoure i aplicar la justícia social en el camp de les llar-residència. A través d'aquestes idees, podem concloure que cal treballar per:

Millorar les condicions de vida i les circumstàncies en les quals les persones residents viuen i es desenvolupen

Vetllar pels recursos materials, emocionals i físics que poden determinar la qualitat de vida de les persones residents

Dotar les llar-residència de personal qualificat i capacitat per definir la magnitud de les problemàtiques presents en el subjecte, avaluar les seves intervencions i ampliar els seus coneixements

Diversos autors en el camp de l'estudi sobre els determinants de la salut en les intervencions no sanitàries, afirmen que la salut de les persones depenen de diversos factors tals com els biològics, l'estil de vida, el medi físic, l'econòmic, social i la posició d'aquests a l'escala social; el seu accés als recursos i als serveis bàsics com el de l'habitatge, l'educació i l'atenció sanitària (Bacigalupe, Esnaola, Calderón, Zuazagoitia, Aldasoro, 2007).

Qualitat de vida té un doble significat (Font, s.d), en tant "qualitat" ens ha de fer pensar sobre l'excel·lència associada a valors com el de la felicitat, l'èxit, el benestar, la salut i la satisfacció, mentre que "de vida" ens indica que el concepte tindria a veure amb aspectes més bàsics i essencials de l'existència humana.

___ La importància de dotar de sentit la nostra intervenció

Per Schalock i Verdugo (2007) existeixen quatre principis d'aplicació en el concepte de qualitat de vida en els serveis i suports per a persones amb discapacitat intel·lectual. Per ell la qualitat de vida és multidimensional i té els mateixos components per a totes les persones, està influenciada per factors personals i ambientals, millora amb l'autodeterminació, els recursos, els propòsits de vida i un sentit de pertinença, i la seva aplicació s'ha de poder basar en evidències, és a dir, s'han de poder basar en pràctiques i intervencions que puguin obtenir-se de fonts creïbles, que utilitzin mètodes vàlids i fiables i que es basin en una teoria o marc conceptual clarament articulat amb suficient suport empíric (Navas, Gómez, Verdugo, Schalock, 2012).

Allò que fem, ho hem de poder justificar de manera coherent a través d'un referent teòric, és a dir, que la intervenció que portem a terme té una literatura que la dota de sentit. Per exemple, durant la meua participació, vaig poder observar que una persona resident de la llar portava una caixeta de cartó amb diners de mentida a dins, la persona m'explicava que d'aquesta manera aprenia a fer servir els diners. Si fem una ullada sobre què es diu sobre el maneig dels diners de persones amb diversitat funcional intel·lectual, veurem que les oportunitats d'aprenentatge es relacionen sempre amb situacions reals, com ara convidar a

una amistat a esmorzar, permetre'ls comprar alguna cosa i pagar, demanar la col·laboració per fer petits encàrrecs o relacionar una acció quotidiana amb alguna acció àmbit del seu interès, com ara preguntar sobre el preu d'un refresc o fer servir una calculadora entre d'altres (Down21, 2017).

Es tracta d'una situació quotidiana del dia a dia que probablement no afecta de manera determinant a les emocions, sentiments i autoestima de la persona en concret, però en aquest quotidià, moltes vegades les accions que portem a terme tenen relació amb els anhels dels subjectes sobre l'estil de vida i les decisions que afecten el seu benestar que, determinadament, sí que poden afectar en un sentit positiu del desenvolupament del subjecte.

En aquest sentit, és habitual a les reunions d'equip a l'hora d'arribar a acords, recórrer a l'experiència personal o a les creences per imposar una idea com una proposta d'intervenció vàlida. És interessant l'aportació que en fa la directora dels serveis residencials sobre les dinàmiques que de vegades poden afectar a la manera sobre com s'arriben a consensos i com influeix aquesta experiència a l'hora d'entendre la intervenció:

(...) la motxilleta que porta cadascú a sobre, sobre la seva pròpia educació en valors, de vegades dificulta certes coses. Per exemple, els nostres propis prejudicis i judicis sobre determinats temes condicionen que el teu acompanyament sigui d'una manera o una altra.

Aquesta confiança pot tenir la base en una estructura precària si les intervencions que portem a terme parteixen principalment d'afirmacions i missatges que la persona educadora ha rebut durant la infància i que, amb posterioritat, no ho ha sabut filtrar en el seu procés de creixement personal i acadèmic (Soler i Conagla, 2005). Aquesta confiança en l'experiència personal es podria assimilar amb tranquil·litat a la mitologia: recórrer a la idea de *mite* com a sistema de justificació a través del qual es busca el significat objectiu i vinculat directament a la realitat. En el fons, aquesta idea el que inspira són doctrines de base religiosa, llegendes, costums o supersticions (Julien, 1992) i que són la base subjectiva per la qual prenem decisions només segons la nostra pròpia experiència vital.

“La feina d'edificar consisteix a construir entorns agradables, a sortir de l'estretor dels propis interessos personals i pensar en els altres”

(Torralba, 2007, p.105)

La utilitat de dotar de sentit les nostres intervencions té una importància rellevant en la manera com acompanyem les persones que tenim al nostre costat, perquè és la manera professional de treballar però també de demostrar-ho davant de qualsevol persona que pugui posar en dubte que s'aprengui a través de la utilització de diners reals, en aquest cas, com ara familiars o altres persones treballadores que puguin tendir a la sobreprotecció.

___ El càstig a les llar-residència

Recórrer al mite o a la mateixa experiència personal com única dimensió per entendre sobre com s'han de portar a terme les intervencions, és un error intrínsec al caràcter propi de les persones que hem de saber abordar com a acompanyants professionals. A través d'aquesta manera de fer, podem portar a terme pràctiques negligents com el càstig o la sanció, la contenció innecessària, l'aïllament, la falta de respecte o la negació de drets inherents i fonamentals com el de l'autodeterminació, l'autonomia, la decisió, l'assumpció de riscos o la intimitat. Des de la literatura i els referents teòrics, no només validem allò que fem, sinó que també ho podem fer créixer amb noves aportacions i noves recerques que serveixin per dotar al subjecte de més autonomia. En certa manera, la recerca i la reflexió en la pràctica professional, dota de significat i emoció la feina que portem a terme. El que permet també deixar de fer una feina assistencial per iniciar un projecte d'intervenció educativa en el seu sentit més ampli.

Els càstigs i la implementació de mesures en relació al no compliment de normatives són una pràctica habitual a les institucions: obligar a menjar o prohibir menjar, tancar a l'habitació, no permetre sortides i participar d'activitats o no deixar fumar per una conducta no desitjada són algunes pràctiques habituals d'efecte enganyós, ja que el càstig només és efectiu aparentment i no suprimeix les causes de fons (Carpena, 2015). Quan a través de la intervenció educativa castiguem o sancionem, es produeix un canvi a curt termini en minvar la freqüència dels comportaments desajustats, però no a llarg termini. A través del càstig podem aconseguir canviar l'actitud davant la persona que castiga, però no existeix una transformació real, ja que no existeix l'aprenentatge de conductes noves o alternatives i sí l'aparició de respostes emocionals negatives com la por o l'ansietat i el trencament del vincle entra la persona educadora i la persona acompanyada (Carpena, 2015).

“El castigo es el fracaso del educador. El educador que tiene herramientas, sabe educar sin castigar, y el que no, debe recurrir al castigo”

(Jové, 2017, p.251)

L'aplicació d'un càstig és la viva representació d'una persona educadora que no ha entès que la persona subjecte de l'educació fa una demanda d'intervenció, una demanda que es manifesta a través d'una conducta no esperada i no desitjada per la persona educadora. La directora de la llar explica a l'entrevista que:

(...) Els professionals no veuen just que quan una persona fa *algu* que no és correcte des del seu punt de vista, no tingui unes conseqüències, perquè ells pensen que no dona un bon exemple a la resta, que llavors és una mala imatge, un mal exemple que és molt fàcilment *replicable*. És en aquest moment on hem de veure que realment estem treballant en una atenció centrada en la persona i que potser voler fer passar a tothom pel mateix carril és inviable i no funciona.

La directora expressa que el tipus de càstigs que abans s'imposaven dins l'entitat podien deixar a la persona resident sense els postres o el berenar, però “a la que comences així, ja no controles cap a on aniran aquestes sancions, aquests càstigs”.

El càstig o l'aplicació de mesures resultants d'un sistema normatiu, però, té molt a veure amb l'absència de coherència, però també amb valors com el de la veritat, la sinceritat i l'honestedat (Barberá, 2001, p.46). Quan obliguem a una persona a menjar un àpat que no agrada o li retirem pel seu comportament no desitjat, hem de pensar que nosaltres som els primers a incomplir aquesta normativa quan ens toca menjar: en destriar allò que no ens agrada, de portar el nostre sopar de casa, d'omplir el plat i deixar restes o d'incomplir la mateixa normativa de la institució que afecta les persones treballadores com fumar o fer servir el mòbil. En aquest sentit, la directora de la llar també verbalitza que: “de vegades hi ha gent que es posava la bata taronja i li entrava una història autoritària impressionant que semblava que posar-te-la ets més que ningú”.

En general, en els equips d'atenció directa hi ha una demanda de normatives, i el cas de Finestrelles no és diferent. En relació a la necessitat d'imposar normes i sancions, durant l'entrevista que realitzo a la directora del servei, explica que:

(...) Si hi ha una normativa, hi ha d'haver unes conseqüències (...). Si hi havia alguna cosa que no funcionava, ho havíem d'abordar des d'un altre costat, saber perquè no estava funcionant i intentar esbrinar quin era el problema per llavors decidir quin abordatge fer.

___ Entendre la qualitat de vida

Rosa Cadenas, presidenta de l'associació Dincat, durant la jornada 'jo decideixo' celebrada el passat 25 de març del 2019 al CaixaForum, afirma que “cal respectar les decisions de les persones amb discapacitat intel·lectual siguin quines siguin”¹.

Parlant amb una persona resident de la llar en relació als sopars, sobre si no li agradava el que hi havia per menjar què passava, aquest va sentenciar que s'ho havia de menjar igual. La seva resposta i la seva reacció no deixaven dubte ni donava peu a més conversa sobre les opcions que ofería la institució o els professionals que hi treballen.

Tina Minkowitz és una activista en el camp de la salut mental i membre de la Xarxa Mundial d'Usuaris i Supervivents de la Psiquiatria, va participar en la redacció i la negociació de la Convenció dels Drets de les Persones amb Discapacitat de les Nacions Unides (CDPD) l'any 2006. La seva participació va suposar un canvi paradigmàtic en la concepció dels drets de les persones amb qualsevol classe de diversitat funcional (física, mental, intel·lectual o sensorial), i és que totes aquestes persones tenen dret a gaudir plenament de la seva llibertat (Pérez, 2019). Per Minkowitz, tota persona adulta està capacitada per prendre qualsevol tipus de decisió, i afegeix que la Convenció dels Drets estableix que tota persona adulta té capacitat jurídica. Això vol dir que ningú pot conèixer directament la consciència de les altres persones i és per aquest motiu que no ho podem avaluar. Tanmateix, encara que les persones amb algun tipus de diversitat funcional puguin necessitar suports per expressar la seva voluntat o entendre una determinada informació, només poden ser oferts i portats a terme si la persona ho consenteix lliurement, mai contra la seva voluntat.

Que una persona no vulgui ingerir un àpat és perfectament normal en qualsevol institució i àmbit: l'escolar, el de la protecció a la infància o el de l'atenció a la dependència en general. No és només important l'àpat, també ho és la presentació. Qualsevol institució ha de poder oferir opcions i alternatives als àpats dels quals disposa o el suport necessari per ajudar a la persona a elaborar una altra opció de menú. Hem de pensar que si la persona tingués la capacitat per la qual nosaltres li oferim el suport, o que si la modalitat de convivència fos una altra, no ens trobaríem amb aquesta problemàtica. Segons l'Agència Catalana de Salut Pública

¹ Xarxanet. Notícies i recursos per a les entitats i el voluntariat <http://xarxanet.org/juridic/noticies/rosa-cadenas-cal-respectar-les-decisiones-de-les-persones-amb-discapacitat?fbclid=IwAR3Gge6mcctiwkFIQ0SblIPALFdu9TUoqFnhU7KzGY79x6bsv5aDR9Oj1b0>

de Catalunya, l'acte de menjar és un procés nutritiu, però té implícites unes connotacions importants: la satisfacció i el plaer, però també les relacions afectives i de comunicació entre el subjecte i els acompanyants professionals, d'identificació social, cultural o religiosa i que poden configurar el comportament alimentari i repercutir en l'estat de salut de l'individu (Generalitat de Catalunya, 2016).

Entendre aquesta autonomia que li és pròpia al subjecte i que queda recollida i reconeguda en diferents cartes de drets, és una realitat complexa en molts equips que dificulta encara més les intervencions en la recerca de la qualitat de vida. En el cas de Finestrelles, sobre com tracten aquells temes relatius a la mirada i a la manera d'atendre les necessitats de les persones residents, la directora explica que:

(...) Abans de treure a la palestra el tema, intentem l'equip tècnic fer-nos la idea de quin és el problema i intentar consensuar nosaltres cap a on volem anar (...). Fins que no es demostra amb la pròpia experiència que estaven equivocats o que hi ha una altra manera bona de fer les coses. Has de provar, però els has de convèncer perquè ho provin. És una feina d'anar picant pedreta.

Encara que no puguem percebre per la multitud d'estímuls per la qual hem d'estar atents, hem de partir sempre d'una actitud acollidora davant de qualsevol manifestació de disconformitat. Treballar per oferir alternatives, que més enllà de ser l'encàrrec pel qual acompanyem, és la manera de fer créixer el vincle amb el subjecte de l'educació i el que determina com desenvolupem les nostres relacions afectives vers les necessitats de l'altre: “el que vol l'equip d'atenció directa és varetes màgiques que no existeixen i accions concretes. Instruccions molt concretes i amb aquestes instruccions, ajudar-los a veure que allò que els hi estàs proposant és bo”.

En una intervenció educativa que té lloc a la llar amb una persona que es posa molt nerviosa davant d'una baralla, la persona professional que acompanya al subjecte en un espai més tranquil, li diu d'entrada que es relaxi en comptes de validar els seus sentiments, és a dir, li diu “relájate”, en comptes d'optar per un discurs validador de les seves emocions. Els sentiments, però, són una arma de supervivència que mobilitzen el cos per a l'acció. Sota aquesta tensió de les emocions intenses, com la que sent el subjecte en aquest cas, entren en acció glàndules que produeixen canvis fisiològics majors. Aquestes emocions intenses ens transformen en persones químicament diferents, el que produeix que a les llars sigui freqüent l'existència d'agitacions psicomotrius. Precisament, en aquests moments, que algú ens digui que ens calmem no té cap mena d'efecte (Corkille, 1978).

___ Dret a la vida independent i a l'autonomia

L'Article 19 de la Convenció de Drets sobre les Persones amb Discapacitat (CDPD, 2006) reclama el dret a viure de forma independent i a ser inclòs en la comunitat. El dret proclama també poder escollir on viure i amb qui, el que voldria dir que totes les persones que viuen en una llar-residència haurien escollit lliurement ser-hi i no només això, sinó que també haurien escollit amb qui. La Carta de Drets Fonamentals de Persones amb Discapacitat Intel·lectual (2004), en el seu article 8 va una mica més enllà reclamant el dret a un habitatge digne: “on es respecti la seva privacitat, adaptat a les seves característiques i necessitats, tant si aquest habitatge és la llar familiar, un establiment especialitzat degudament autoritzat i acreditat per les administracions corresponents o és l'habitatge propi”, i afegeix, “les condicions i la qualitat de vida del model ha d'oferir un marc de seguretat afectiva on la persona pugui expressar les seves emocions i els seus conflictes” (APPS, 2004).

En aquesta llar he pogut parlar amb dues persones que manifestaven no voler viure en aquesta institució, una d'elles explicava que s'hi sentia bé i que també era feliç, però ella hagués preferit seguir vivint a casa seva. En aquest cas, ella no va decidir realitzar el canvi, sinó que va ser la persona que exerceix com a tutora legal. En una altra ocasió, una altra persona resident va manifestar preferir l'anterior institució on vivia, on totes les persones eren del mateix gènere.

La institucionalització en una llar-residència de persones amb diversitat funcional intel·lectual que no han escollit ser-hi, com és el cas d'aquests testimonis, vulnera l'article 19 de la Convenció de Drets i l'Article 8 de la Carta de Drets. Tanmateix, la Constitució Espanyola, en el seu Article 47 proclama que tots els ciutadans espanyols tenen dret a gaudir d'un habitatge digne i adequat, essent els poders públics qui en promoguin les condicions necessàries i les normes per fer efectiu el dret (1978).

Partim d'un paradigma en què l'habitatge és un dret sistemàticament vulnerat i un model d'institucions on les persones són introduïdes en espais assistencials sense projectes pedagògics. Models de gestió poblacional en el qual “el protocol defineix què i com s'ha de fer” (Nuñez, 2010), contraposats a models crítics on eventualment s'aposta per l'acció educativa entesa com una plataforma cultural i plural per oferir *altres* llocs de pertinença:

(...) Ells no decideixen moltes vegades estar aquí, ni amb qui. Entres a viure en comunitat i tampoc decideixes qui t'atén i amb qui convius. No sempre es pot

combinar el què un li agradaria amb les possibilitats que tens a la casa, amb els companys.

La Llei 39/2006, del 14 de desembre, de Promoció de l'Autonomia Personal i Atenció a les Persones en Situació de Dependència, estableix la promoció de l'autonomia personal de les persones que es troben en situació de vulnerabilitat, aquelles que necessiten suports per poder desenvolupar activitats essencials de la vida diària i aconseguir un major grau d'autonomia personal per exercir plenament els seus drets de ciutadania (IMSERSO). És a dir, més enllà de les ajudes tècniques i els suports en les activitats de la vida diària, i encara que no ho digui explícitament a la llei, cal treballar en la generació per part dels acompanyants professionals de contextos educatius i accions mediadores i formatives que són àmbit de competència professional de l'educador/a social per possibilitar al subjecte l'accés a les xarxes socials i a la seva promoció cultural i social (ASEDES, 2007). Aquestes seran algunes de les actuacions i les intervencions més importants que des d'una institució i l'exercici professional dels acompanyants, poden possibilitar la vida més digne, i la vida més independent possible.

Els acompanyants professionals han de tenir clar que perquè una persona amb diversitat funcional intel·lectual aconsegueixi la màxima autonomia, és necessari que des del principi del seu procés educatiu, els educadors i les educadores socials tinguin clar l'objectiu que volen aconseguir: cada activitat proposada ha de perseguir la finalitat de proporcionar l'autonomia personal, adquirida de manera responsable i proporcionant la qualitat més gran de vida possible (Down España, 2013).

Si l'autonomia és un objectiu, la vida independent és l'instrument per poder-la desenvolupar (Navas, Gómez, Verdugo, Schalock, 2012). D'aquí es deriva la necessitat, segons els autors de l'article *derechos de las personas con discapacidad intelectual: implicaciones de la convención de las naciones unidas* de no prioritzar la institucionalització de les persones amb *discapacitat*, tret que aquestes ho hagin escollit. La realitat, però, és que hi ha moltes persones amb diversitat funcional intel·lectual que viuen, segons els autors, en entorns segregats, és a dir, en institucions per les quals no s'estan donant els processos personals de presa de decisions i que, per tant, ens hem de referir a les institucions, independentment de la seva mida o grandària, com aquells entorns en el qual les persones no tenen dret a exercir el control sobre les seves vides. La institucionalització, a més, pot vulnerar altres drets recollits a la Convenció com el dret a formar una família.

— Un nou paradigma

Ens trobem davant d'un canvi de paradigma en les polítiques relatives a la diversitat funcional, entès com un canvi d'enfocament, que consisteix a deixar de considerar com a objectes a les persones amb diversitat funcional per considerar-les com a subjectes. Això vol dir abandonar el plantejament de la caritat, per adoptar un plantejament basat en els drets; abandonar el paternalisme per passar a l'atribució de competències (Comissionat pels Drets Humans, 2012).

En una ocasió, una persona resident de la llar a l'hora de sopar es va estirar al terra d'un vestuari. En converses posteriors amb les persones educadores del centre, sobre la motivació que havia conduït a aquesta persona a realitzar aquella acció, era que a la persona no li agradava els postres que hi havia en el marc d'un règim de dieta. Sobre si no li van canviar, la sensació que vaig entendre de la situació va ser que llavors tothom voldria fer un canvi de postres.

Aquesta no és una situació particular, sinó generalitzada en l'àmbit de les llars-residència fruit d'aquesta institucionalització i el context segregador que identifica Schalock (2012), mitjançant el qual les persones residents no poden exercir el control sobre les seves vides.

La persona hauria de poder escollir els menús de la setmana, tenir l'oportunitat de realitzar l'acte de compra en els diferents comerços de l'entorn i elaborar els menús en els diferents espais i moments residencials. Però parem un moment aquí, no es tracta només d'escollir, sinó "d'aprendre a escollir", com bé m'explica la directora de la llar durant l'entrevista, però també de generar vincles i possibilitar l'accés a les diferents xarxes socials del seu entorn. Amb l'acte de compra en el seu sentit més ampli, la persona practica i adquireix oportunitats relacionades amb les vuit dimensions que defineix Schalock (2007) i que influeixen en la qualitat de vida: el desenvolupament personal, entrenant les habilitats funcionals amb l'acte de compra i els sistemes de comunicació amb les persones amb les quals interacciona; l'autodeterminació en la presa de decisions i l'assoliment de metes; les relacions interpersonals, fomentant noves amistats i les seves interaccions comunitàries; la inclusió social a través de les activitats relacionades amb l'acte de compra i que el poden vincular amb noves oportunitats; els drets en relació a la dignitat i el respecte que es mereix; el seu benestar emocional, augmentant la seva seguretat i possibilitant feedbacks positius; el benestar físic com la mobilitat que genera sortir a comprar, l'exercici i la nutrició i el benestar material fruit de l'acte de comprar.

___ Dimensions de la qualitat de vida

Per Schalock (2007) existeixen vuit dimensions que incideixen en la qualitat de vida del subjecte i que acabem de veure fa uns instants. Vegem-ho:

DIMENSIÓN	EJEMPLOS DE APOYOS INDIVIDUALIZADOS
Desarrollo personal	Entrenamiento en habilidades funcionales, tecnología asistiva, sistemas de comunicación.
Autodeterminación	Elecciones, control personal, decisiones, metas personales.
Relaciones interpersonales	Fomento de amistades, protección de la intimidad, apoyo a las familias y relaciones/interacciones comunitarias.
Inclusión social	Roles comunitarios, actividades comunitarias, voluntariado, apoyos sociales.
Derechos	Privacidad, procesos adecuados, responsabilidades cívicas, respeto y dignidad.
Bienestar Emocional	Aumento de la seguridad, ambientes estables, feedback positivo, previsibilidad, mecanismos de autoidentificación (i.e. espejos, etiquetas con el nombre).
Bienestar Físico	Atención médica, movilidad, bienestar, ejercicio, nutrición.
Bienestar Material	Propiedad, posesiones, empleo.

(Schalock i Verdugo, 2007, p.23)

Per Rodríguez i Garcia (2005), qualitat de vida és un concepte lligat al creixement i a la disponibilitat dels recursos, està estretament vinculada a les relacions amb els éssers humans i d'aquests amb el medi, amb les relacions d'ordre cultural que condueixen a donar valor a la vida, i a la naturalesa i als sentiments per aconseguir la felicitat.

L'entitat disposa de recordatoris organitzatius, molt habituals a les llars-residència, sobre el que es fa cada dia de la setmana, com ara fer roba els dijous, tenir cura del cos els dimecres i fer assemblees els dimarts; o les tasques a realitzar cada dia, com són parar taula o seure en un lloc determinat. Què hi ha verdaderament important darrere d'aquesta organització?

Des d'una mirada global, es pot entendre que les organitzacions col·lectivitzen les tasques i la vida de les persones partint d'una perspectiva neoliberal pròpies d'institucions grans, i no des d'un vessant que parteixi des de l'interès del mateix subjecte i l'oferiment dels suports necessaris per desenvolupar els projectes de vida de cada persona. És a dir, en certa manera estem davant d'una mirada homogeneïtzadora amb efectes omnipresents en la manera d'entendre com han de viure les persones residents i comprendre o interpretar sobre com s'han de desenvolupar les seves activitats de la vida diària. Des d'aquesta perspectiva neoliberal, seria importar la mirada restrictiva de drets que caracteritza les llars-residències,

en relació a la maximització de la llibertat empresarial en el marc institucional com a proposta de benestar (Harvey, 2008).

Conversant amb la directora dels serveis residencials de la Fundació, l'entitat es troba amb dues problemàtiques de gran complexitat: la primera és la dimensió i el nombre de places amb les quals aquesta treballa, el que dificulta amb escreix poder particularitzar moltes propostes educatives en la recerca de la màxima autonomia i autodeterminació:

(...) És més fàcil quan el grup és més petit i les necessitats estan més clares. Aquí cadascú té les seves expectatives i demandes més complexes. Tenir un mòbil, implica una sèrie de coses a tenir em compte: ensenyar a funcionar. L'has d'ensenyar a ser responsable, els diners per carregar-lo, a qui pot trucar... Són demandes més complexes de treballar i satisfer que un grup amb necessitats més assistencials.

La segona són les dinàmiques del mateix equip educatiu que, inclús estant formats en integració o educació social, moltes vegades aquests professionals es poden convertir en els filtres que impossibiliten aquesta promoció:

(...) Són molta gent convivint, cadascú té les seves necessitats i aconseguir-les totes dur a terme és difícil. A més has de tenir un equip de professionals que beu i veu de la mentalitat i de la filosofia d'atenció centrada en la persona. Els treus de la zona de confort i els hi plantejes una altra sèrie de coses que dificulten el teu dia a dia; el dificulten perquè has d'aprendre una altra manera de funcionar. Jo no em poso la bata taronja i començo a donar ordres, sinó que intento tenir en compte la persona. I de vegades és complicat.

___ Intimitat, infantilització i ètica a les institucions

El Codi Ètic de Fundacions i Associacions Tutelars (s.d) o Codi d'Ètica Sectorial de Tutela Dincat és un document de referència que parla i descriu sobre els valors i les actituds que cal promoure. Dos d'aquests valors afecten directament a la persona que viu en un servei residencial: l'autonomia i la intimitat.

En relació a l'autonomia, m'agradaria destacar tres actituds que el document demana promoure per introduir seguidament el dret a la intimitat, que són: millorar i recuperar, en la mesura del possible, la capacitat de decisió de la persona tutelada, esdevenir un suport i no

Com possibilitar qualitat de vida

a persones amb diversitat funcional intel·lectual que viuen en una llar-residència

Treball Final de Grau en modalitat Participativa | Gerald Llach i Galera 2019 S.2

una substitució en la presa de decisions i respectar les decisions autònomes de la persona tutelada.

És necessari i important parlar sobre el dret a la intimitat, perquè possiblement és un dels marcs vitals de la persona més vulnerable i vulnerada que es pot trobar la persona subjecte de l'educació i que afecta directament a la seva autonomia. Hi ha dues actituds a promoure en aquest camp, que són: garantir que la persona disposi d'espais propis i moments d'intimitat, però sobretot evitar la intromissió injustificada tant en els espais personals com en els aspectes de la vida íntima de la persona tutelada.

En aquesta línia s'expressa amb determinació el Comitè d'Ètica dels Serveis Socials de Catalunya en el seu document de reflexió sobre *la intimitat als centres residencials de persones amb diversitat funcional. A propòsit de l'ús, l'accés i la supervisió dels espais* (2017). Pel Comitè d'Ètica, en el document aprovat el 20 d'abril del 2017 “*la intimitat és un factor importantíssim per al reconeixement: qui no reconeix l'altre com a persona, no pot respectar la seva intimitat; qui no respecta la intimitat de l'altre, no el reconeix com a persona*” (p.08). El document recorda i fa referència també a l'article 22 de la Convenció sobre els drets de les persones amb discapacitat que diu: “cap persona amb discapacitat serà objecte d'ingerències arbitràries en la seva vida privada independentment de la seva modalitat de convivència”.

La institucionalització de persones amb diversitat funcional intel·lectual comporta moltes vegades maltractament emocional i la infantilització, una acció que també té molta relació amb el dret a la intimitat i el de l'autonomia: el tracte infantil com a mètode de desvalorització de la persona (EIMA, 2012). Un tipus de tracte dolent inconscient derivat del terme que es coneix com a ignorància responsable, és a dir, una persona tracta malament a una altra encara que no existeix cap intenció de fer mal, però és responsable de l'acte perquè hauria de saber que ho fa (FEVAS, 2013). Però que és el maltractament emocional? El rebuig, l'insult, cridar, aïllar, infligir terror, humiliar, culpabilitzar, intimidar, amenaçar, ignorar, privar a l'altre dels sentiments d'amor, seguretat o afecte; un ús abusiu del llenguatge com les crítiques constants, paraules altisonants, la mentida, les amenaces de càstig o parlar en un to desagradable, entre d'altres (Pinazo, 2013, p.263). La infantilització no és només parlar al subjecte de l'educació com si fos un infant, és també paternalisme afavorint els comportaments o les actituds dependents (p.265), moltes d'elles generades per la intromissió a la intimitat i de l'autonomia del subjecte.

Durant la meua participació, coincideixo amb una persona externa que col·labora com a professional en el desenvolupament d'activitats esportives que incideix en la pèrdua d'aquesta qualitat de vida a través del tracte desagradable en la forma i manera de comunicar-se. El que de manera directa afecta els sentiments d'amor, de seguretat i autoestima a través de les paraules altisonants i les amenaces de càstig.

En relació a la infantilització, el dret a la intimitat juga un paper important. El paternalisme, per entendre-ho d'una manera fàcil, és identificar al subjecte de l'educació com una persona feble, incapaç de prendre decisions assenyades o portar a terme una acció sense protecció (Canimas, 2017), el que directament pot comportar anul·lar la intimitat i l'autonomia de la persona. L'article 8 de la Llei catalana 12/2007 de serveis socials diu que els professionals i les entitats que gestionen serveis socials han de garantir la dignitat de les persones, el seu benestar i el respecte a l'autonomia i a la intimitat, així com l'article 12.1 proclama el dret de les persones residents a la intimitat i a la privacitat en les accions de la vida quotidiana (Comitè d'Ètica, 2017, p.12).

Existeix un nivell d'intimitat anomenat *lloc propi* que són les habitacions i els armaris de roba. Tanmateix, és comú en les llar-residència la intromissió en aquests espais sense consentiment. Són espais calents d'intromissió, on els acompanyants professionals accedeixen per marcar criteris d'ordre o higiene, o simplement com a idea d'un *lloc comú* més. Segons el document de reflexió sobre l'ús, accés i supervisió dels espais íntims, per accedir a un amari o una habitació cal tenir l'autorització de la persona a la qual pertanyen:

L'actitud correcta per a cada situació respon a una qüestió molt senzilla: considerar i sentir que aquests llocs són propis de les persones que hi viuen, no llocs comuns i que, per tant, tothom que hi accedeix és un forà que hi ha de ser convidat o autoritzat d'una manera o una altra (Comitè d'Ètica, 2017, p.20).

___ La llar-residència com un lloc aliè

En una llar-residència les persones no tenen accés als recursos materials per ocupar les hores de lleure en els moments que aquestes decideixen. Aquestes persones han de sol·licitar sempre permís per obtenir la majoria de recursos d'entreteniment, que solen estar tancats en armaris amb clau; el que provoca que passin moltes tardes asseguts en una cadira o sofà. Parlem de recursos materials com ara les pintures o colors, material d'escriptori com les estisores, estris de jardineria, llibres, revistes, instruments musicals, tauletes, llibretes per escriure o jocs diversos, entre d'altres.

Aquest és un punt important, perquè a les llars-residències les persones que hi treballen desenvolupen activitats no programades, i no ho estan perquè no existeixen les hores laborals per conveni per portar-ho a terme, i que tenen relació amb la pràctica i desenvolupament d'activitats sensorials, cognitives o d'habilitats socials: regar l'hort, pintar mandales, fer treballs manuals, llegir o escriure.

Això comporta un greuge que es mou des de dos vessants: la primera té relació amb aquesta no programació de les activitats que es porten a terme en moltes llars per la falta d'hores d'atenció no directa que, per exemple si estan reflectides en convenis com el del lleure. Encara que hi hagi voluntarietat per part de les persones que treballen a la llar per portar a terme diverses activitats, s'ha de remarcar el fet que la voluntarietat no és professionalitat, sinó beneficència.

L'altre vessant del greuge té relació amb la mateixa institucionalització, és a dir, una persona que està institucionalitzada és desposseïda dels recursos materials que tindria amb normalitat a casa seva. Aquests recursos, però, es fan servir després per realitzar activitats d'estimulació, pràctica o desenvolupament que cap ésser humà realitza amb normalitat a la seva llar amb aquesta finalitat, vegem-ho:

La imatge anterior correspon a una activitat no programada que vaig poder fer amb una persona que viu a la llar, es tracta d'una fitxa amb un gos dibuixat amb cercles en el seu interior que consisteix a posar-hi gomets a dins.

Hi havia gomets circulars, quadrats i rectangulars, dels quals, la persona que vaig acompanyar tenia predilecció pels quadrats i que, com es pot observar, no només no en va aconseguir

posar cap -tret dels que vaig posar jo amb ella-, sinó que no tenia cap mena d'interès a fer-ho ni aparentment la capacitat per entendre-ho.

Sobre si els materials eren accessibles a les persones que viuen a la llar, una de les persones treballadores em va explicar que alguns eren en calaixos que podien obrir i altres, com les pintures, tancats amb clau com un fet marc de la normalitat present en qualsevol institució, inclús l'escolar.

Escola Congrés dels Indians, Barcelona

En aquestes dues imatges podem veure dos ambients preparats de l'Escola Congrés dels Indians de Barcelona en què els infants a partir dels tres anys tenen accés a absolutament tots els materials. Es tracta de materials quotidians en què de manera natural els nens i les nenes practiquen i desenvolupen les seves capacitats sensorials, cognitives o d'habilitats socials sense la interferència d'un taller o una activitat exclusivament dissenyada per aquesta finalitat, sinó que la finalitat en si mateix és preparar l'ambient per poder-ho assolir i que siguin els subjectes de l'educació, segons els seus interessos, les seves capacitats i necessitats els que explorin aquest creixement.

Un ambient preparat en una llar-residència, és un ambient que crea un entorn sense la necessitat de presència, de disponibilitat i de permís d'una persona educadora i que permet afavorir la independència i l'autonomia del subjecte. Prendre decisions sobre els materials o l'activitat que proporciona el mateix ambient, utilitzar i practicar les capacitats ja presents de cada persona resident, però sobretot, viure en un context acollidor i confortable.

En aquest punt, hom pot pensar que no té sentit tenir a mà de les persones residents unes estisores o un llapis pel perill que pot comportar, com tampoc tenir pintures pel desgast i descontrol que això pot suposar. Realment tampoc té sentit pensar en un llapis o unes estisores ordinàries, com pensar a exportar el concepte de material escolar en una institució

amb persones adultes. La preparació d'un entorn pensat per a exercir l'autonomia i la llibertat individual va més enllà d'importar pràctiques i conceptes, si no que cal repensar-los i transformar-los.

___ El greuge de la institucionalització

Segons el Departament de Treball, Afers Socials i Famílies, en el seu catàleg de serveis per a persones amb discapacitat intel·lectual², en els serveis d'acolliment residencial³, s'ofereix el servei de llar residència⁴ (de caràcter temporal o permanent). En la informació relacionada amb aquest servei⁵, i en relació a la necessitat de suport generalitzat⁶, es descriu l'objecte del servei: *“facilitar un entorn substitutiu de la llar adequat i adaptat a les necessitats dels usuaris i potenciar el desenvolupament autònom de les aptituds bàsiques de la vida diària i instrumentals”*. Es descriuen també els perfils professionals: director/a responsable, responsable higienicosanitari, treballador/a social, psicòleg/loga o pedagog/a, neuròleg/loga o psiquiatre/a, metge/essa generalista, infermer/a auxiliar i tècnics/ques per a l'atenció personal.

És important fixar-nos en aquesta descripció, perquè no existeix la necessitat de contractar una persona habilitada, graduada o diplomada en Educació Social, com tampoc especifica que els auxiliars i les persones tècniques siguin educatives, cuidadores o monitores, sinó *d'atenció personal*.

L'equip de professionals que atén a les persones residents, no només se li exigeix una tasca educativa no demandada per la mateixa cartera de serveis, sinó que com a persones educadores, són persones devaluades professionalment, ja que se'ls hi està demanant estar

² Cartera de Serveis per a persones amb diversitat funcional intel·lectual

http://treballiaferssocials.gencat.cat/ca/ambits_tematicos/persones_amb_discapacitat/serveis_socials_per_a_persones_amb_discapacitat/serveis_per_a_persones_amb_discapacitat_intel_lectual/

³ Serveis d'acolliment residencial

http://treballiaferssocials.gencat.cat/ca/ambits_tematicos/persones_amb_discapacitat/serveis_socials_per_a_persones_amb_discapacitat/serveis_per_a_persones_amb_discapacitat_intel_lectual/serveis_dacolliment_residencial_per_a_persones_amb_discapacitat/

⁴ Servei de Llar-Residència

http://treballiaferssocials.gencat.cat/ca/ambits_tematicos/persones_amb_discapacitat/serveis_socials_per_a_persones_amb_discapacitat/serveis_per_a_persones_amb_discapacitat_intel_lectual/serveis_dacolliment_residencial_per_a_persones_amb_discapacitat_/servei_de_llar_residencia_temporal_o_permenant/

⁵ Informació relacionada serveis de centres residencials

http://treballiaferssocials.gencat.cat/ca/ambits_tematicos/persones_amb_discapacitat/serveis_socials_per_a_persones_amb_discapacitat/serveis_per_a_persones_amb_discapacitat_intel_lectual/serveis_centre_residencial_temp_permanent_discapacitat_intellectual/

⁶ Dades sobre suport generalitzat <https://dps.gencat.cat/ccs/prestacio.do?Prestacio=1430>

Com possibilitar qualitat de vida

a persones amb diversitat funcional intel·lectual que viuen en una llar-residència

Treball Final de Grau en modalitat Participativa | Gerald Llach i Galera 2019 S.2

capacitades per fer front a situacions que requereixen habilitats i competències educadores però que no estan reconegudes com a tal en l'exercici de la seva professió.

Algunes d'aquestes competències poden ser fonamentals per intervenir, avaluar i reflexionar sobre la base de coneixements teòrics (AIEJI, 2005) i poder planificar i organitzar les futures intervencions, reflexionant sobre la seva pràctica i sobre els problemes del mateix àmbit professional. Però més enllà d'aquesta capacitat fonamental, les persones d'*atenció personal* que treballen a les llar-residència, han de poder i saber desenvolupar altres competències centrals (p.17-29) com les relacionals i personals, les socials i comunicatives, organitzatives, les del propi sistema, les d'aprenentatge i del desenvolupament, i les generades per l'exercici de la mateixa professió. Aquestes són les competències generadores de vincle entre la persona educadora i el subjecte de l'educació, treballar de manera interdisciplinària, planificar els objectius basats en la relació socioeducativa, actuar segons el context en el qual es desenvolupa, desenvolupar metodologies de treball i ser persones administradores d'una professió que ha de cercar el màxim benefici del subjecte.

___ Treballar la qualitat de vida en una institució

Font i Roura (s.d) citant un article d' Schwartz, Holburn, i Jacobson (2000) publicat per la *Division on Autism and Development Disabilities*, descriu la importància i els valors d'una planificació centrada en la persona segons els quals els autors concreten els següents aspectes:

- Les activitats, els serveis i els suports dirigits a la persona s'han de basar en els seus somnis, preferències, fortaleces i capacitats
- S'ha d'incloure a l'usuari i a les persones significatives del seu entorn en la planificació del seu estil de vida i, a més, han de poder exercir control i prendre decisions ben informades.
- La persona ha de poder fer eleccions i prendre decisions significatives d'acord amb les seves experiències.
- La persona ha de poder utilitzar, quan sigui possible, els suports naturals i comunitaris.
- Les activitats, els suports i els serveis han de fomentar les habilitats per tal d'aconseguir relacions interpersonals, inclusió comunitària, dignitat i respecte.
- Cal potenciar al màxim les oportunitats i experiències de la persona, d'acord amb la disponibilitat de recursos humans i materials.
- La planificació ha de ser col·laborativa i assegurar el compromís continuat de la persona.
- La persona ha de sentir-se satisfeta amb les seves relacions, la seva llar i les seves rutines diàries.

(Font, s.d)

El Pla de Suport Individual (Font, s.d) és un document on es concreten les accions que s'han de portar a terme sobre el subjecte de l'educació i que és fruit del treball que comparteixen les persones i els professionals que intervenen i es relacionen amb la persona resident. Aquest document planteja els objectius que cal treballar en les diferents àrees de suport, els serveis que ha de rebre la persona i de quina manera se li facilitaran.

El que pretén un Pla de Suport Individual, és que la persona que viu en una llar-residència pugui escollir un estil de vida, sigui una persona independent, es converteixi en un membre actiu de la comunitat i enforteixi el grau de connexió amb les persones que són importants per ella (Arellano i Peralta, 2016).

Durant l'observació, l'equip està planificant una activitat en el qual les persones residents han d'escollir un àpat del menú per una activitat en un restaurant. En un moment determinat, sembla que una de les persones residents té algunes dificultats en comprendre el missatge per escollir els plats. Aquest és un punt interessant d'explicar perquè es visualitza el suport que rep el subjecte d'una persona educadora, que l'ajuda en el procés de presa de decisions. Tanmateix, hi hauria d'identificar un parell d'accions pendents de realitzar per part de la Institució i que van més enllà de la mateixa figura del suport: la primera i més important, és que no es va fer servir cap sistema de comunicació no verbal o sistemes augmentatius i alternatius, com ara pictogrames o taulers de comunicació, llenguatge corporal o per senyes, ni existeixen plafons a la llar per a les persones amb comunicació no verbal. L'altre punt important és que el suport no es limita només a la presència d'una figura, sinó a la utilització d'un temps, el necessari perquè la persona decideixi.

Si interpretem aquesta planificació d'una manera rigorosa en relació als aspectes d'una comunicació no verbal, la institució no s'hauria compromès ni hauria tingut en compte les capacitats del subjecte per prendre una decisió acurada sobre el menú de l'activitat i aquest no hauria pres una decisió de manera ben informada per la falta dels recursos materials necessaris.

És important que una llar-residència, igual que disposa de grans passadissos, portes amples i lavabos adaptats en la recerca d'un accés universal a les seves instal·lacions, es pensi també en l'accés a una comunicació universal.

___ Conclusions

Quan vaig plantejar aquesta proposta de treball, tenia clar que el que pot possibilitar la màxima autonomia i autodeterminació a una persona amb diversitat funcional intel·lectual, era portar a terme el seu propi projecte de vida de manera independent a la seva pròpia llar amb els suports necessaris per fer realitat els seus projectes vitals. Si em quedava amb aquesta afirmació, podria haver-me centrat en com possibilitar aquesta qualitat de vida a la pròpia llar, però quin sentit tindria parlar d'una cosa que pràcticament és residual? El que tenim són grans institucions on viuen moltes persones que no han escollit ser-hi, així doncs, amb el que tenim, què podem fer per millorar la qualitat de vida?

No es tracta en cap cas de presentar un treball que serveixi per perpetuar aquest model d'atenció, sinó de fer una reflexió al voltant d'aquest model, és a dir, escriure i posar de manifest la importància de destinar totes les energies per millorar la qualitat de vida de les persones que viuen en institucions mentre no puguin viure a la seva pròpia llar, i que aquesta reflexió pugui ser útil i un granet de sorra per possibilitar aquest canvi.

Si bé una cosa m'ha sobtat en la realització d'aquest treball i que confirma algunes de les sospites que han motivat la seva realització, no és tant el model o les institucions les que perpetuen la vulneració de diferents drets de les persones que viuen en llars-residències, sinó també la resistència dels professionals que hi treballen. Potser es podria iniciar una nova hipòtesi sobre si el model institucional de llar-residència és un model que perpetua la vulneració de drets a través de les persones que hi treballen.

Una de les accions més limitadores i perilloses que porta a terme la persona educadora en qualsevol àmbit, és l'exercici de poder que li és implícit. El sol fet de portar unes claus, una bata o d'estar en possessió d'unes capacitats aparentment més desenvolupades que els dels *altres* en un entorn institucional, pot fer caure en l'ingenu error de la persona educadora de creure que té un poder que li permet imposar el seu sentir. Revertir o evitar aquests processos, pot implicar un desgast de temps i d'energia a les institucions que es podria estar destinant en la recerca i consolidació de la qualitat de vida.

Durant l'entrevista que realitzo a la directora dels serveis residencials, es posa de manifest la necessitat de les persones educadores d'instaurar normatives, el que implica posar també sancions. Aquesta és una sensació estesa en molts equips de treball que se senten ofesos i qüestionats quan una persona no segueix les directrius que se li volen imposar i volen recórrer a la disciplina com a pràctica educativa. Però la disciplina és una forma de subordinació i de

subjecció, de sotmetiment a l'autoritat a través d'un sistema normatiu (Carpena, 2016, p.125). Si el que esperem del subjecte de l'educació és la submissió, perquè som educadores socials?.

Una de les grans sorts que una persona amb diversitat funcional intel·lectual s'hauria de poder trobar en una llar, és precisament la distància emocional entre la persona subjecte de l'educació i la persona educadora. Una distància que hauria de permetre entendre que el qüestionament, la negació o el dret i la llibertat a decidir, són components essencials de la nostra pràctica professional.

Una persona educadora social és la persona professional que exerceix poder, però l'increïble poder de treballar per generar vincles, perquè una persona que viu en una institució és una persona desvinculada. El subjecte de l'educació que resideix en una llar-residència és una persona que d'entrada ha estat separada i desvinculada de la seva família, del seu entorn i de les seves amistats. És una persona que implícitament està desvinculada de la societat en tant la societat encara no és igualitària, en tant les oportunitats laborals són inexistent, en tant encara en restaurants, hotels i locals d'oci se'ls impedeix l'entrada. Una persona amb diversitat funcional intel·lectual és una persona desvinculada per la mirada de les persones, de metges i metgesses que li resten importància a la vida d'aquestes pel sol fet de no ser com elles, i així i tot, aquelles amb les que se suposa que són les encarregades de vincular-les al món, les desvinculen en l'exercici de l'encàrrec que li encomana la seva professió?

L'exercici dels drets i de les llibertats fonamentals és una responsabilitat que recau en la institució i en les persones que en formen part com a treballadores, i que encara que la institució treballi per aplicar un model de vida basat en la qualitat de vida, necessita tot l'equip per portar-ho a terme. Es necessita la implicació de totes les parts, i que també aquestes persones s'ho creguin. Però si bé aquesta responsabilitat no és exclusiva d'una institució, sí que ho és indubtablement dotar-se de personal capacitat i preparat per entendre i assumir el repte.

El repte d'assumir la mirada que caracteritza l'enfocament de qualitat de vida, és la major i més extrema complexitat que una persona que viu en un centre d'aquestes característiques es pot trobar a l'hora de ser plena protagonista de la seva vida. Encara que els professionals que treballen en una llar poden ser les persones que limiten els drets i les llibertats fonamentals de les persones amb diversitat funcional intel·lectual, aquesta és una realitat recíproca que possibilita la llar-residència.

És important també fer una mirada al meu propi treball: no he estat totes les hores que he desitjat ser-hi observant, preguntant i reflexionant, i la meva participació no deixa de ser una intervenció subjectiva que de ben segur es podria complementar amb l'experiència de cada persona treballadora. El contingut d'aquesta proposta de treball tampoc persegueix, en cap cas, posar en dubte la feina de les persones que hi treballen ni la seva professionalitat, com tampoc ho ha sigut fer-ho de la Fundació. A través d'aquesta contemplació que he traduït en un Treball Final de Grau (TFG), he volgut agafar la subjectivitat de la meva experiència participativa per traslladar-la a una contribució objectiva que serveixi per pensar i caminar cap a un model d'atenció socio sanitària i d'intervenció educativa en els termes de la qualitat de vida i del respecte als drets i a les llibertats fonamentals.

FERNAND DELIGNY

Educar es "crear este espacio donde el otro pueda crecer, equivocarse, soñar, rehusar, escoger... Educar no es someter, pero sí permitir. No es ser modelo, pero sí el referente. No es una lección, pero sí un encuentro.
Educar no es cerrar, es abrir".

(Planella, 2012, p.107)

Bibliografia

Llibres publicats i articles

- Schalock, R., Verdugo, M. (2007). El concepto de calidad de vida en los servicios y apoyos para personas con discapacidad intelectual. *Siglo Cero: Revista Española sobre Discapacidad Intelectual*, Vol, 38 N° 224. 2007, págs. 21-36. Recuperat l'1 d'abril del 2019 de: <http://sid.usal.es/idocs/F8/ART10366/articulos2.pdf>
- Comisión sobre Determinantes Sociales de la Salud (2009). *Subsanar las desigualdades en una generación: alcanzar la equidad sanitaria actuando sobre los determinantes sociales de la salud*. Ginebra. Organización Mundial de la Salud (OMS). Recuperat el 1 d'abril del 2019 a: https://www.who.int/social_determinants/thecommission/finalreport/es/
- Bacigalupe, A., Esnaola, S., Calderón, C., Zuazagoitia, J. y Aldasoro, E. (2007). *La evaluación del impacto sobre la salud: una herramienta para incorporar la salud en las intervenciones no sanitarias*. Vitoria-Gasteiz. Elsevier España, S.L. Recuperat l'1 d'abril del 2019 de: http://scielo.isciii.es/pdf/gsv/v23n1/13_política.pdf
- Schalock, R., Verdugo, M. (2007). El concepto de calidad de vida en los servicios y apoyos para personas con discapacidad intelectual. *Siglo Cero: Revista Española sobre Discapacidad Intelectual*, Vol, 38 N° 224. 2007, págs. 21-36. Recuperat l'1 d'abril del 2019 de: <http://sid.usal.es/idocs/F8/ART10366/articulos2.pdf>
- Navas, P., Gómez, L., Verdugo, M., i Schalock, R. (2012). Derechos de las personas con discapacidad intelectual: Implicaciones de la Convención de Naciones Unidas. *Siglo Cero: Revista Española Sobre Discapacidad Intelectual*, Vol. 43, N° 243, 2012 págs. 7-28. Recuperat l'1 d'abril del 2019 de: https://www.researchgate.net/publication/285021002_Derechos_de_las_personas_con_discapacidad_intelectual_Implicaciones_de_la_Convencion_de_Naciones_Unidas
- Soler, J., Conanglada, M. (2005). *La ecología emocional. El arte de transformar positivamente las emociones*. Barcelona, editorial Amat SL.
- Julien, N. (1992). *Enciclopedia de los mitos. Una guía imprescindible del universo de los dioses y héroes que han hecho la memoria de la humanidad, nuestra herencia colectiva*. Barcelona. Ediciones Robinbook S.L.

- Carpena, A. (2015). *L'educació de l'empatia és possible. Intel·ligència emocional per a un món millor*. Vic. Eumo Editorial.
- Barberá, A. (2001). *La responsabilidad. Cómo educar en la responsabilidad*. Madrid. Aula XXI. Santillana. Grupo Santillana de Ediciones, S.A.
- Nacions Unides (2006). *Convenció sobre els drets de les persones amb discapacitat i protocol facultatiu*. Treball i Afers Socials. Generalitat de Catalunya. Recuperat el 9 d'abril del 2009 de: http://treballiaferssocials.gencat.cat/web/.content/03ambits_tematicos/11discapacitat/2012_04_11_convencio_drets_persones_discapacitat_catala.pdf
- Generalitat de Catalunya (2016). *Acompanyar els àpats dels infants. Programa de Revisió de Menús Escolars. Consells per a menjadors escolars i per a famílies*. Pla Integral per a la promoció de la salut mitjançant l'activitat física i l'alimentació saludable. Recuperat el 29 d'abril del 2019 de: https://scientiasalut.gencat.cat/bitstream/handle/11351/1986/acompanyar_apats_infants_2016_ca.pdf?sequence=1
- Corkille, D. (1978). *El niño feliz [Your child's self – esteem]*. Doubleday & Comp. Inc. Nova York, 1970. Editorial Gedisa
- Carta de Drets Fonamentals de les Persones amb Discapacitat Intel·lectual (2004). *Carta de Drets Fonamentals de les Persones amb Discapacitat Intel·lectual*. Federació Pro-Persones amb Discapacitat Intel·lectual (APPS). Recuperat el 2 d'abril del 2019 de: http://www.dincat.cat/carta-de-drets-fonamentals-de-les-persones-amb-discapacitat-intel-lectual_20916.pdf
- IMSERSO (s.d). *Programa para la promoción de la autonomía personal en los centros de recuperación de personas con discapacidad física*. Ministerio de Sanidad, Servicios Sociales e Igualdad. Gobierno de España. Recuperat el 2 d'abril del 2019 de: http://www.imserso.es/InterPresent1/groups/imserso/documents/binario/doc_prgautper_crmf.pdf
- Asociación Estatal de Educación Social (2007). *Documents professionalitzadors*. (ASEDES).
- Down España (2013). *Formación para la autonomía y la vida independiente. Guía general*. Madrid. Fundación Española de Síndrome de Down, Down España. Recuperat el 2 d'abril del 2019 de: https://www.sindromedown.net/wp-content/uploads/2014/09/144L_guia.PDF

- Constitución Española (1978). *Constitución Española*. Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado (BOE). Recuperat el 2 d'abril del 2019 de: <https://www.boe.es/legislacion/documentos/ConstitucionCASTELLANO.pdf>
- Comissionat pels Drets Humans (2012). *¿Quién debe decidir?. Derecho a la capacidad jurídica de las personas con discapacidad intelectual y psicosocial. Commissioner for Humans Rights, Council of Europe*. Estrasburg. Recuperat el 29 d'abril del 2019 de: <http://www.cermicantabria.org/phocadownloadpap/interes/COMISARIO%20DHCOE%20derechos%20y%20capacidad%20juridico.pdf>
- Rodríguez, N., García, M. (2005). La noción de calidad de vida desde diversas perspectivas. *Revista de Investigación*, N° 57. Universidad Pedagógica Experimental Libertador. Instituto Pedagógico de Caracas. Recuperat el 2 d'abril del 2019 de: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2053485>
- Harvey, D. (2008). *El neoliberalismo como destrucción creativa*. Universidad de Nueva York. Recuperat el 29 d'abril del 2019 de: <https://revistas.uptc.edu.co/index.php/cenes/article/view/3032/2747>
- Codi d'Ètica Sectorial de Tutela (s.d). *Codi d'ètica de Fundacions i Associacions Tutelars*. Recuperat el 2 d'abril del 2019 de: http://www.dincat.cat/codi-d-%C3%A8tica-de-fundacions-i-associacions-tutelars_63587.pdf
- Comitè d'Ètica dels Serveis Socials de Catalunya (2017). *La intimitat als centres residencials de persones amb diversita funcional. A propòsit de l'ús, l'accés i la supervisió dels espais*. Documents de reflexió del Comitè d'Ètica dels Serveis Socials de Catalunya. Aprovat en el ple el dia 20 d'abril del 2017. Recuperat el 2 d'abril del 2019 de: http://dixit.gencat.cat/ca/detalls/Article/intimitat_centres_residencials_persones_diversitat_funcional
- EIMA (2012). *Guía local per fer front als maltractaments de les persones grans. Associació per a la investigació del maltractament de persones grans*. Diputació de Barcelona. Recuperat el 2 d'abril del 2019 de: <https://www.diba.cat/documents/35539993/57515034/Guia+local+per+fer+front+als+maltractaments+de+les+persones+grans.pdf/930f6073-2ace-41fc-aa34-ffc01d827f63>
- FEVAS (2013). *Hablamos de maltrato*. Guía para personas con discapacidad intelectual y personal de apoyo. Federación Vasca de asociaciones en favor de las personas con discapacidad intelectual. Recuperat el 2 d'abril del 2019 de: https://fevas.org/?wpfb_dl=108

Pinazo, S. (2013). *Infantilización en los cuidados a las personas mayores en el contexto residencial*. Sociedad y Utopía. Revista de Ciencias Sociales, n.º 41. Junio de 2013 (pp. 252-282) / ISSN: 2254-724X. Valencia, Universidad de Valencia. Recuperat el d'abril del 2019: https://www.researchgate.net/profile/Sacramento_Pinazo-hermandis/publication/292906832_Infantilizacion_en_los_cuidados_de_las_personas_mayores_en_el_contexto_residencial/links/56b8b35808ae5ad3605f4f50.pdf

AIEJI (2005). *Marco conceptual de las competencias del educador social*. Internacional Association of Social Educators.

Schwartz, A., Jacobson, W. i Holburn, S, (2000). *Defining person-centeredness: Results of two consensus methods*. *Education and Training in Mental Retardation and Developmental Disabilities*, 35, 235-258. Recuperat el 9 d'abril del 2019 de: <https://www.jstor.org/stable/23879646>

Arellano T., A., Peralta L., F. (2016). La planificación centrada en la persona: un ejemplo de buena práctica en el ámbito de la discapacidad intelectual. *Contextos Educativos*, p.195-212. Universidad de Navarra. Recuperat el 9 d'abril de: <https://publicaciones.unirioja.es/ojs/index.php/contextos/article/view/2754/2675>

Carpena, A. (2016). *La empatía es posible. Educación emocional para una sociedad empática*. Bilbao. Editoriall Desclée de Brouwer, S.A.

Material acadèmic de la Universitat Oberta de Catalunya i d'altres

Font, J. (s.d). *Formació per a formadors del model d'atenció diürna. Mòdul 6: la qualitat de vida*. Federació Catalana Pro-Persones amb discapacitat intel·lectual (APPS)

Font, J. (s.d). *Modul 2. El Pla Individual de Suport. Formació per a formadors del model d'atenció diürna*. Federació Catalana Pro-Persones amb discapacitat intel·lectual (APPS).

Gómez, B., i Suelves, J (2012). *Guía de psicología de la salud, salud pública y calidad de vida en la SIC*. Barcelona. Universitat Oberta de Catalunya

Nuñez, V. (2010). *Fils nous i vells per a teixi oportunitats. Models d'acció socioeducativa*. Barcelona Universitat Oberta de Catalunya. Recuperat el 2 d'abril del 2019 de: http://cv.uoc.edu/annotation/4f2ddfbe58e3122ab9bac86ed8fa0971/572329/PID_00157611/index.html

Canimas, J. (2017). *Llibertat. Ètica aplicada a l'educació social*. Barcelona. Universitat Oberta de Catalunya.

Articles de premsa

Pérez, B. (2019). Tina Minkowitz: “estar encerrada en un psiquiàtric me hizo conocer el mal humano. Barcelona. El Periódico. Recuperat el 2 d’abril del 2019 de: https://www.elperiodico.com/es/sanidad/20190204/entrevista-tina-minkowitz-activista-salud-mental-derechos-discapacidad-7274371?utm_source=facebook&utm_medium=social&fbclid=IwAR3TmuLffezO2FZW3c9QMwSBLZFdxA09tl2KpmheOyxl_N8m9wbjdvhPfUQ

Webgrafia

Down 21 (2017). *Manejo del dinero*. Downciclopedia. Fundación Iberoamericana Down21. Recuperat el 30 d’abril del 2019 de: <https://www.downciclopedia.org/educacion/autonomia/2969-manejo-del-dinero.html>

Cites

Torralla, F. (2007) *El sentit de la vida*, p.105. Ara Llibres. Badalona

Jové, R. (2017). *La escuela más feliz. Ideas para descubrir el don de cada niño y estimular su educación. La revolución secreta de las aulas*. Madrid. La Esfera de los Libros, S.L.

Planella, J. (2012). Fernand Deligny: pedagogía y nomadismo en la educación de las «otras infancias». *Educació i Història: Revista d’Història de l’Educació*. Núm. 20 (juliol-desembre, 2012), pàg. 95-115 Societat d’Història de l’Educació dels Països de Llengua Catalana. Universitat Oberta de Catalunya. Recuperat el 30 de maig del 2019: <https://dialnet.unirioja.es/download/articulo/4385787.pdf>

Imatges

Escola Congrés dels Indians (s.d) [Pinterest]. Ambient d’una aula de l’escola Congrés dels Indians. Barcelona. Recuperat el 30 de maig del 2019 de: <https://images.app.goo.gl/rQ6BJTjCZbi15Zhk6>

Escola Congrés dels Indians (s.d) [Pinterest]. Ambient d’una aula de l’escola Congrés dels Indians. Barcelona. Recuperat el 30 de maig del 2019 de: <https://images.app.goo.gl/TD4mrHMuhVAAZgx9A>